

A komikus románc két arca

(Mikszáth Kálmán: *Szent Péter esernyője, Az aranykisasszony, Beszterce ostroma*)

Henry Fielding 1742-es prózaepikai művéhez, a *Joseph Andrewshoz* írott előszavában elbeszélése műfaji meghatározására törekedve igen figyelemre méltó terminussal él: munkáját *Comic Romance*-nak, komikus románcnak nevezi. A Fielding által megalkotott fogalom az angolszász irodalomtörténet-írásban azután tovább él, elsősorban az angol literatúrára oly nagy hatást keltő *Don Quijote* nyomán járó munkákra, Charlette Lennox, Richard Graves, Tobias Smollett könyveire alkalmazzák. A komikus románc terminust azonban értelmezhetjük tágabban is: ide érthetjük azt az irodalmi halmazt, műfaji mutánsrendszert, amelyet két alapsajátossággal jellemezhetünk: a komikus-humoros perspektíva keresése és a romance játékszabályaihoz való alkalmazkodás uralkodik bennük. Dickens és a mi Mikszáth Kálmánunk ebben az értelemben par excellence komikusrománc-írók, de a mesét, fantasztikumot iróniával ötvöző Hoffmann vagy a démonikus-ironikus Gogol művei is erőteljesen kapcsolhatók ehhez a nagyobb műcsoporthoz. A humor és az irónia érvényesítésének, a komikus szituációk keresésének módozatait és a románcsajátágok elbeszélés-mód-meghatározó szerepét természetesen általános, elvi síkon is taglalhatnánk, s kitérhetnénk a fent említett, a főbb európai műfaji mutánsokra is. A komikus-humoros románcot bemutatva utalhatnánk a komédia és más komikus irodalmi formák befolyásoló hatására, elemezhetnénk a humor alapvető válfajait, feltárhatnánk, hogy a vágyteljesítés, az idill színterei és alkalmi, a romance alakteremtő konfigurációi és cselekményformáló eljárásai, a jó történetvég, a beteljesítő esküvő milyen nagymértékben jellemzik ezt az érdekes, fontos, soklehetőségű elbeszélő formát.

De a legegyszerűbb talán az lesz, ha mindjárt Mikszáth Kálmán műveire térünk, s az ő elbeszélésein keresztül mutatjuk be a komikus-humoros románc alkatát, főbb műfaji lehetőségeit. Először az 1895-ös esztendő során (az *Új Idők* hasábjain, harminchárom folytatásban) megjelent Mikszáth-művet, a *Szent Péter esernyőjét* vesszük szemügyre, már csak azért is, mert a komikus-humoros románc „készlétrendszere” rendkívüli bőségben s egyénítő, finomító szellemességgel átitatva jelenik meg benne. Az idill színterei az elbeszélésben a nagyvilágtól távoli, mikrokozmosz kisközösségek: Haláp, Glogova, Bábaszék és a *kinttel* szemben a *bent* otthonosságát hangsúlyozó családi lakóhelyek: Mravucsánék bábaszéki háza, Gregorics Pál magas kerítéssel körbevett besztercebányai otthona, Bélyi János, a glogovai pap takaros kisbirtoka. Az idillszíntereken az emberi viselkedés a nyíltság, szívvelgyűlésség, jóakarát, vendégszeretet patriarkális alapjaira épül. A felsővégi fehérnépek anyáskodó szeretettel búcsúztatják a kis Bélyi Veronikát; pogácsát, marcifánkot sütnek neki, aszalt körtével, szilvával látják el, még meg is siratják a „borzasztó idegen világba” induló, parányi gyermeket.¹ Mravucsánné, a derék, szívélyes háziasszony (a Mikszáth Kálmán-i tekintélyes, ügyes, talpraesett „nagyasszonyok” rokona) a diófa alatt eltöltött pompás reggeli után sonkával, kaláccsal, lekvárral, aszalt gyümölcscsel szereli fel elutazó vendégeit, sőt még utána is fut a csézének, hogy a végső pillanatban fölkatartott pár szép darab almát (félített kincs ez a köves-sziklás hegyvidéken) rátukmálja a kis közösségre.² A kicsike Wibra Gyuri a Gregorics-ház gyepes udvarán báránnyával játszik, vagy magát az öreg Gregorics Pált

nyergeli meg. „Aki a bezárt kapu kulcslyukán benézett, láthatta, hogy a külön Gregorics hasán egy vörös öv van, s abból két spárgaszár ágazik ki gyeplőnek, amit a kis fickó fog, egy ostorkát tartva a másik kezében [...] És a vén számár poroszkált neki a hámban, aprózta, ficánkolt meg futni kezdett, néha-néha el is nyerítette magát.”³ (A gyerek beteg betegágya mellett az „apabácsika” vézna teste olyannyira átérzi a kis Gyuri szenvedését, hogy haja égnek mered, tagjai rángatózni kezdenek.) A Mikszáth-szövegek szokásos-jellegzetes idillteremtő jelenei: a fiatal pár játékos évdése, a megkéréskor bájosan székenkező, szemérmes leány, a vetkőződő hajadon és a szíves jókedvben elköltött lakoma is fölbukkannak a *Szent Péter esernyőjében*, de többségükben egyénítve, sajátszerűvé formálva. A vetkőző szűz már éppen fodros rokolyácskáját csúsztatná alá, amikor a sötétben két apró, veres, reá világító szemtől riad meg. „Egy kis iromba cica jött ki az ágy alól, az nézte, de úgy nézte, kíváncsian, érdeklődéssel, mintha egy macskává elátkozott királyfi lenne.”⁴ Veronka ijedten húzza össze széteresztett mellényét, fölrántja leeresztett szoknyáját, és nem nyugszik addig, amíg el nem fogja a cicát, s egy vastag gyapotkendővel be nem köti a szemét.⁵ A „bábaszéki intelligencia” vacsorája vígjátéki elemekkel telített, tréfák, viccek, pajzán ugratások fűszerétől ízes. A vacsorajelenetben színre lép a komédia jellegzetes szereplőpárosa, a papucsférj és a hitvesét idomító, kardos asszonyka együttese. Az erdészfeleség, Szmilinszky Wladimirnő az asztal mellett is szüntelen egészségügyi parancsokkal látja el férjét („Vakard le a kövéret a libacombról, Wladin!”, „Tüstént gombolkozz be, Wladin!”, „Megárt az erős szivar, Wladin!”), s a derék erdész beletörődő szófogadással tesz eleget a menyecske parancsainak. A bábaszéki vendégség kiterelvényesítő szcénájának másik vígjátéki alakja madame Kriszba, a francia nevelőnő. Figuráját számtalan külföldi és honi vígjátékból, komikus zsánerképből ismerjük. Ő az *idegen*, a rusztikus környezetvilágban, az „egzotikus” szokások, életformaelemek és ízek között folyton-folyvást pórul jár, szubtilis, mulatságosan finomkodó áldozat. A jó asszony megszalad a részegen tántorgó talyigás elől, velőtrázó sikoltozásba fog a megtermett komondorok láttán, az erdőben a hírhedett zsványok felbukkanásától retteg, a magyaros, túró, tepertős metélt nem ízlik franciás ínyének, a fölséges báránypaprikás jól elbánik vele. („– Mon Dieu, hiszen ez valami fölmetélt vizes ruha!”, „– Jaj, harap odabent a torkomban valami!”)⁶ Az egyetlen mulatságos egyedítő vonású, minduntalan ugyanazt hajtogató, „rögeszmés” és az ugratások céltáblájául szolgáló kisémberek komikus figurái szintén vacsorarésztevők. Mokry úr, a stuccer notáriussegéd a Besztercén csináltatott, sötétkék új posztóruha bővületében él, egész este arról beszél, azt simogatja újra és újra végig, a selyma kártyakompanya jó heccként az ágrólszakadt kántor, Klempa Teofil szakállát odapecsételi az asztalhoz, amikor a jámbor kibic elszunnyad.

Mint a megidézett részletek is mutatják, a *Szent Péter esernyőjében* az otthonos, meleg idill folytonosan komikummal keveredik. Kevés műve van Mikszáthnak, amelyben ennyi komikus sziporka, játékos adoma, szellemes ötlet szerepelne, amelyet az emberi tökéletlenségben gyönyörködő humor ennyire átszínezne. Sőt, helyesbítünk kell, az elbeszélő humora az emberi világ mellett az állatokra is kiterjed. A gazdasszony halála után kukorica nélkül maradt ludacska „[...] lesóványodék, lassú pihegése helyett visszatért rendes lélegzetvétele, lomha járását a nagy hasa miatt fölcserélte hajdani fürgeségével, szóval meneke-dék a közeli halál elől, éppen egy másik lénynek a bekövetkezett halála által”.⁷ A glogovai plébános, míg élt, minden nap más-más falubelihez invitáltatta meg magát s Visztula kutyáját ebédre. A pap halálával a derék eb bizony nem járt jól. „[...] keservesen kezdte tapasztalni, hogy a pappal együtt ketten többet értek – pedig azelőtt kutyafilozófiával azt gondolta, hogy a tisztelendő úr fogyasztja el előle az ennyivalót. Úgy ám, de ő adta a tekintélyt és befolyást! Most már kikergették Visztulát a konyhákból, mielőtt valami műve-

letbe foghatott volna, sőt el is páholták néhanapján.⁸ A komikus-humoros perspektíva az egyik legdrámaibb emberi életproblémához, a halálhoz is hozzátapad a *Szent Péter esernyőjében*. Gongoly Mihályné temetési tablója egyértelműen a fekete humor jegyében fogant. A glogovai kántor verses búcsúszavait („Búcsúsom, búcsúsom felső, alsó szomszédomtól, / Lajkó Pál komámtól, Klincsök György sógortól”) elragadtatott lelkesedés fogadja. „Lajkó Pál egész házanépe sírni kezdett, Klincsökné elragadtatva felkiáltott: – Is-tenem, hogy bírta ilyen szépre kigondolni.

Amely felkiáltás nagy animót öntött a kántorba, s följebb emelvén a hangját, még szebben, még érzékenyebben szólongatta a halott nevében a többi ismerősöket és rokono-
kat. Nem maradt itt talán egyetlen szem se szárazon.⁹

A mű egy másik jelenetében a halál rettenetét a meleg humor enyhíti. Az agonizáló besztercei polgármester, Krikovszky Tamás szeme már megüvegesedett, kapkodva szedi a levegőt, amikor az örökség nyomába eredő Wibra Gyuri az esernyőnyélüreg nagyságáról faggatja. „Bizony nem tudom, sohasem kérdeztem az apjától” – válaszolja a haldokló. „Majd behunyta a szemeit, s halk hangon hozzátette azzal a sajátos hányaveti kedélyességgel, mellyel csak a magyar ember tud meghalni:

– De ha vár egy kicsit, mindjárt megtudakolom tőle.¹⁰

A *Szent Péter esernyője* tanúsága szerint a szépséges, ifjú hajdon kivételével minden és mindenki tökéletlen ezen a világon. A bajok, bűnök, fogyatékoságok fenevadseregét azonban többnyire megszelídíti, lecsillapítja a játékos, szelíden kötözködő, évelődő humor. A glogovai mester arcát őszinte kedélyesség önti el, amikor magyarázatot ad arra, miért olyan egyforma képűek a faluban a gyerekek. (Nyáron a férfinép elszéled az alvégre mezei munkára, s a tanító egészen őszig egyedül marad a fehérnéppel.) A tetszhalálból éppen csak fölébredő Srankó János fejét rázza a köcsög tejre, és rámosolyog a feléje nyújtott pálinkás butykosra. Az új tisztelendőt fogadó gazda szívbeli gyönyörűséggel élcelődik a ket-tős örökségen: az előző gazdától itt maradt kutyuson és a megveszekedett szegénységen. „Megtartom magamnak – mondá a fiatal pap, s lehajolt és megveregette a sovány állat hátát [...] – Hát az bizony jó lesz – humorizált az egyházi. (Mert nagy élvezet parasztnak pappal évelődni.) – Az embernek kezdenie kell valahol. Úgy is lehetne, hogy előbb az őrizni valót szerzi meg, azután az őrzőt. De így is jó az, tisztelendő úr.”¹¹

A románcokban, tudjuk, a cselekvések mozgatója az anyagiságelvnek nem kiszolgáltatót eszmeiség. A bátor lelkű, tetterre kész hősök a feladatteljesítés, a jó cselekedet, a hőstett világában élnek, a realista regénytörténetekben alapvető életformáló szerepet kapó pénz, magánérdek, életharcényszer a romance-ban nem juthat érvényre. A komikus románccal egy rétegében viszont fontos szerephez jutnak a földies-alantas meghatározottságok, éncentrikus lélektani működési elvek. A nevelésesen szűkös éntanúsítás, énérdékűség, az agresszivitás-kiélés, a pénz mohó vágya minden mást megelőző szükségletekként vannak jelen a *Szent Péter esernyője* élet- és társadalomvilágában is. A bábaszéki rezidensek békaperspektívából nézik a világot, számukra saját piciny fészkek az alfa és az ómega, a „kolibri városka” szolgál mindennemű viszonyítás alapjául. A helységben megtartott vásárra századok óta büszke minden bábaszéki bennszülött. A világeseemények és a naptár kétfelé oszlanak: vásár előttre és utánra; Deák Ferenc halála napja úgy tartatik számon városzer-
te, hogy éppen két napra esett a bábaszéki vásár után.¹² A közösség a csoportagresszivitás jegyében szankcionálja az ártalmatlan elkülönbözést. Gregorics Pálnak nincsen más bűne, mint a veres haja,¹³ a besztercei közösség mégis minden dolgába beleköt, pedig szegény ember ugyancsak igyekszik a kívánalmaknak megfelelni. Ha finom havannaszivart szív, tékozlónak, ha kétkrajcárosat, utálatos fősvénynek hirdetik ki. Ha magánzóként él, földterhe ő, ha szolgálatra ajánlkozik, amiatt támad felháborodás. („Mit? Gregorics Pál va-

lami akar lenni? Itt nálunk? Hát nem szégyenli magát? Más szegény ember szájából ki-
venni a kenyeret, mikor őneki kalácsa van. Ami kis hivatalok itt vannak, hagyja meg
ő azokat olyanoknak, akik rászorulnak.”¹⁴ A pénz egy bizonyos körben minden utat meg-
nyit, minden ajtót kitar. Gregorics Gáspár és Gregorics Boldizsár licitversenyt rendeznek,
s a még nagyobb haszon reményében ötvenezer forintra verik fel a két-háromezer forintot
értő birtok árát. Prepelicza András, a kőműves éppen a harmadik emeleti állványon dolgo-
zik, de a felküldött ropogós tízforintos iziben lejövetelre sarkallja. Lecsapja a malterozó
kanalat, és a legközelebbi csigával leereszkedik a földre, ahol – amint a csudálatos módon
került tízforintos tanúsítja, és az elbeszélő frivol játékosággal megjegyzi – „Mózes és
Krisztus óta is történnek csodák”.¹⁵ A glogovaiak maguk is restellkednek a pap elé küldött
szegényes fogat miatt, de – amint a megérkezés után fokról fokra kiderül – eszük ágában
sincs tisztességes járandóságról gondoskodni a tiszteletesnek. (A lelkipásztor nyáján gyapjú
még csak volna, de a papnak nincsen hozzá ollója, ahogyan a szomszéd faluban szolgáló
tiszteletes megjegyzi.) A lelki élet és a cselekvési indokok földiesítése a Besztercebányán
honos párválasztó processzusokat is érinti. A narrátor egy pillanatra eljátszik a gondolattal,
mit szólna a vagyonos férjre váró Rozália asszony, ha valóban elhinné a pletykát, hogy
Gregorics Pál vért köp, és közben olyan megjegyzés csúszik ki a száján, amely minden
eszményítésnek ellentmond, és minden ízében a freudi lélektani vízióra utal, szuperego és
a tudatalatti, latens és manifeszt lelki tartalom ellentétét idézi meg. „És mélyen alul az
agy fenekén, ahol azok a sugalmak vannak, amik még nem válhatnak szavakká, mert még
nem is gondolatok, csak önző érzések lerakódott iszapja, mélyen alul már ott rejlenék
a számítás:

Ha máris vért köp a Gregorics Pál, legalább hamarabb lesz vele készen.”¹⁶

Persze a pénzuralom *végző soron* a komikus románcban sem válhat determináló, drámai
életténnyé. A *Szent Péter esernyője* fentebb megidézett részletei voltaképpen a komikus iro-
dalom kedvvel használt, jellegzetes jelenetpatronjai: a mulatságos békaperspektíva-bemuta-
tások, ravasz alkudozások, „átverés-show-k”, rászédéskísérletek. Prepelicza András, a vetél-
kedő Gregoricsok és a Pál urat elutasító asszonyok a pórul járó kapzsjuk vígjátéki típusai,
a pharmakoszok, fekete bárányok, akik a látszatsikerek után elhasalnak, s akik megérdemelt
bukásán jóleső kárörömmel lehet kacagni. Az elbeszélés derék, jó embereit: Grego-
rics Pált, a falusi birtokok vendégszerető gazdáit, a kishúgát nevelő papot és a sudár haja-
dönt a szerző-narrátor kiveszi az anyagi meghatározottság köréből: a pénz és a biztos
anyagi egzisztencia az ő kezükhöz románcos adományként kerül. A románc játékszabályai
szerint szerveződik-bonyolódik a kincskeresés-kincselvesztés cselekményszála is a *Szent Pé-
ter esernyőjében*. A kincs, az eltűnt, feltételezett örökség már akkor megrontja Wibra Gy-
uri életét (megszállja egzisztenciáját), amikor még csak a bizonytalan fantáziálások világában
létezik. „[...] ami az ő pályafutásának egyenletességét, egyéniségének összhangját zavarta,
csak az a szerencsétlen legenda az örökségről [...] Mert legenda volt az másoknak, de
őneki majdnem valóság, mely fénylik előtte, mint a lidércfény: nem bírja sem elhagyni,
sem elérni. Fut, fut utána a köznapi vágányból kiterelve, fut izgatottan, szakadatlanul,
eléje botlik mindenünnen, üldözi ébren, álmában, egy hang kiált ki a falakból, az utca-
kövekből: „Hiszen te milliomos vagy” [...] Hiszen éppen ez az, amiben meg lehet bolondul-
ni.”¹⁷ A kincskeresés, az esernyő után nyomozás, a lehetőség megszilárdulása, a feltétele-
zett kincs karnyújtásnyi közelbe kerülése, majd visszavonhatatlan elvesztése csak tovább
növelik a feszültséget, míg aztán a megoldás be nem következik. Az esernyőnyél és a ben-
ne rejlő utalványkincs elégeése analóg azokkal az irodalmi passzusokkal, amelyek a már-már
megtalált románckincs váratlan megsemmisülését beszélnek el. A balszerencse a románc-
söket igazából persze fölszabadítja a pénzmegszállottság lélektani helyzetéből, és igen

gyakran a minden anyagiságot fölülíró, beteljesült szerelem kárpótlása is kijár nekik. Sose féljünk azonban az anyagi tönkremeneteltől sem. A románchősök *végleg* sosem helyeztetnek át a keserves létharc világába. Valamennyi pénz így-úgy csak kerül nekik, s ez a megélhetéshez jobbra bőven elegendő. Wibra Gyuriért sem kell nagyon aggódnunk. Éppen elegendő „románcos jövedelem” van így is birtokában: a csodaszereccével értékén fölül eladott ház vételára, menyasszonya hozománya és – nem utolsósorban – saját, dúsan, románcos természetességgel csorduló állandó keresete.

Gyuri karriertörténete egyébiránt szintén tipikus románcos karriertörténet. A fiatal ügyvéd csak úgy, minden bonyodalom, nehézség nélkül befut, s az elbeszélő az egész processzus jelzésére mindössze néhány mondatot szán. („Megy a világ, megy, megy... a kis Gyuri fiúból hírneves ügyvéd lett. Bölcs megyei urak kérik véleményét, ha a tanácsban ül, muskátlis ablakoknál szép leányfejecskék mosolyognak, ha az utcán jár. Igazán csinos ember, és sok esze van. S mi kell a világon egyéb? Fiatal, egészséges – nyitva előtte az egész jövőnd. Lehet abból valaha még talán követ is.”)¹⁸ A siker, elismertség, jómód megszerzése a románcban nem a társadalmi gépezetben, kötöttségekbe, folyamatokba ágyazottan történik meg, hanem csak úgy magában és magától. (David Copperfield is csak úgy, magától lett híres, jól fizetett író.) A pénz keresése nem komoly gond, csak afféle játék – a perspektívát a Wibra Gyuri pompás csézájához kapcsolódó reflexiók is megerősítik. „[...] a Wibra kocsija előállott. Két nyugtalan nyakú fekete ló, rézkulacsos hámmal. Hej! Csak jó mesterség a prókátoroké! (Olyan fiatal és már ilyen fogatot hazudott össze.)”¹⁹

Természetesen a románcokhoz kapcsolhatók a *Szent Péter esernyője* szüzséalakító eljárásai, cselekményvezetése, kompozíciója is. Az első rész, *A legenda* a glogovai sikertörténettel lezárul, s a narrátor külön indoklás nélkül egészen más helyszínre tér át, más történetbe csap: a besztercebányai Gregorics Pál életügyeit kezdi mesélni a múltba visszanyúlva. „a cselekvény menetét időnkint felfüggeszteni és aztán új nekiindulással folytatni, gyakori kitérésekkel” – már a valamivel korábban írott *Beszterce ostromából* is ismerjük ezt a meseteri technikát, amely a mesélő kedv diadalmas, spontán áradását, a történetcsinálás fölött érzett örömet közvetíti. „Az esernyő történetével egyelőre megszakad a történet szála, s új szálat vesz elő az író. Veronka történetében szünet áll be, ő még csak két éves, mi történhetnék vele regénybe illő? Meg kell várnunk, amíg felnő, addig is történnek tőle távol olyan dolgok, amelyek valamikor majd közeli kapcsolatba kerülnek vele” – írja Schöpflin Aladár is.²⁰ (A kritika e technikát az Y betűvel szokta szemléltetni. A külön-külön történetek úgy futnak be végül a közös mederbe, mint ahogyan az ipszilon két felső szára fut be az alsó szárba-talapzatba.) A két külön-külön szereplőkör közti összekapcsolódás előrejelzése először a kémszolgálatban használt esernyő által történik meg („Még ma is sokan emlegetik öreg katonák a „vörös esernyős emberkét”, aki vakmerően tudott keresztülhatolni az ellenséges vonalakon [...] borzas beütött cilinderje s a vörös, kampós nyelvű esernyője a hóna alatt feltűnővé tették.”)²¹

Végül – utoljára, de nem utolsósorban – a *Szent Péter esernyője* par excellence románcjellegét a legenda, az „esernyő-csoda” körüli bonyodalomból mutathatjuk ki. E bonyodalom ironikus, játékos átszínezettségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, mindamellett látnunk kell, hogy minden eddiginél mélyebb, átfogóbb emberi dilemmára utal. A legenda formájában jelentkező „csodatörténet” ügye voltaképpen azt a nagy emberi életproblémát jeleníti meg, azt a feszültséget ragadja meg, amely a *nagyrománc* csodatörténet, gondviseléselvű világa és a *regény* determinált-instrumentális, véletlenvezérelt történésvíziója között feszül. Van-e a földi eseményeket befolyásoló felsőbb akarat, beleszól-e Isten a világ dolgába vagy földi tényezők halmaza minden történés? A *Szent Péter esernyője* természetesen nem a heroikus, hanem a komikus románc módjára veti fel a kérdést, a bizalmaskodó, há-

nyaveti, frivol, cinikus perspektívához mindvégig ragaszkodik, de magát a dilemmát azért folytonosan (itt igazán megfelelő az elkövetkező kifejezés) „játékban tartja”. A világertelmezés alaprége a műben a modernitás földies kételytapasztalata, az okszerűségére apelláló (attól való eltérést nem ismerő), reflektív, analitikus szemlélet. Az elbeszélő a transzcendenssel szemben általában fölényes, ironikus pozíciót vesz fel, a transzcendenciát a hiedelem, babona, sejtelem, hallucináció fogalmaiban ragadja meg, s gyakran utalja vissza a pszichológiai érdekűség, a szokásrendiség, az érzékcsalódás földies körébe. Bélyi János a fából és pléhből összeeszkábált Krisztushoz imádkozik a glogovai templomban, és e „pléhre festett Istenfiú”-ról, a mindig megnyugtató, feszültségoldó bádogisten-ismerősről elmélkedik a narrátor *Az esernyő és Szent Péter* című fejezetben. „Milyen szerencse az emberiségre ez a Jézus, ez az isten, aki ember volt. Az Istenről nem tudom milyen, a Jézusról tudom. A Jézus ösmerősöm, és mindenkinek ösmerőse. Tudom, mit csinált, tudom, hogy gondolkozott, még az arcát is ösmerem. Nem tölti el lelkemet megnyugvással, hogy ő uram nekem, de az, hogy ismerősöm!”²² Hogy az imádság meghallgattatik, és eleven, csodatevő erővé válik vagy pusztá pszichológiai tényként szétporlad (Arany János szép szavával: az égről örökké visszamállik), az természetesen kardinális kérdés a fentebb vázolt dilemma szempontjából. A Mikszáth Kálmán-i elbeszélő a szövegbeli közvetlen megnyilatkozások szintjén egyértelműen nem foglal állást, attitűdje azonban inkább az iróniához közelít. „De csak megnyugodott apránként, ha aggodalmak szorongatták, leöblítette őket egy imádsággal. Az imádság volt a dominiuma, örökké termő földjével; minden percben mindent kaszállhat rajta, amire szüksége van: türelmet, reményt, vigasztalást, meglegedést” – érvényesíti ezt az iróniát, és implikálja az imádság pszichológiai-immanens termék voltát Bélyi János glogovai lelkészi pályakezdéséről szólva. „A pléhre festett Istenfiú mintha hallgatná az ima szavait, az árnyék és a fénysávok, amik az ablakokból órára verődtek, és őrajta rezegtek, mintha az ő arcának a nyilatkozásai volnának, mintha ő mosolyogna sok szenvedései közepett és integetne a fejével” – játszik el a csodavárás érzéki hallucináció motívumával a pap áhítatos imáját ecsetelve.²³

A „Tégy velem csudát, uram, Jézus” kívánalma persze „meghallgattatik”, egy nagy, piros esernyő terem a kicsi Veronika fölé. Az „alapsoda”, a hozzá társuló, további csodás véletlenek és maga az egész legendaképződés a babona, a hiedelem körébe soroltatnak. „Az öreg Adamecz Mátyásné, ki a mezőről menekült haza, lepedőt borítva a fejére, látta, hogy valami vörös gömbölyű éppen akkor ereszkedett alá az égből. Kővé változzon át mindjárt, ha nem úgy van (már tudniillik ahogyan Adameczné mondja), hogy a Szűz Mária maga eresztette le azt a szerszámot az árva védelmére.”²⁴ A babona a Mikszáth Kálmán-i szövegekben, tudjuk, komoly szerepet játszik, részben színessége, szépsége révén, de részben azért is, mert kitűnő alkalmat kínál a fölénypozíciót kedvelő irónia számára, miközben a sejtelmes (transzcendens) iránti igényt is kielégíti. Az irónia fölényérzetét persze a babonát megmosolygó pozitív, analitikus, okszerű tudományosság táplálja. Így van ez az Adameczné képviselte hiedelemmel kapcsolatban, és így van a feltámadt Srankó János esetében is. A csodatörténet hithű értelmezése („[...] oda tették fel az Isten különös csodatétele által feltámasztott halottat”) már csak azért is játékos-ironikus, mert néhány sorral korábban ugyanezt az esetet a földies, pozitív gondolkozás felől értelmezte az elbeszélő („aki a nagy rázkódás következtében felocsúdván a tetszhalálból”).²⁵

A piros esernyő csudálatos megjelenésébe és csodatételeibe vetett hit a *Szent Péter esernyőjében* igazából csak a babona-, hiedelemteremtő népi világ, a racionális-pozitív tudás híjával levő szereplőkör számára lehetséges. A művelt emberek nem gondolják komolyan, hogy az ernyő valóban Szent Pétertől származhat. Az esernyőről jött híreket maga a legfőbb illetékes, Bélyi János is megmosolyogja és elhárítja. „– Ugyan, ugyan, Adameczné,

nem szégyenli magát ilyen ostobaságokat beszélni. Hagyjanak nekem békét az efféle babonákkal!” – fakad ki az özvegyasszony és a házvezetőnő rábeszélő szavaira, az ernyőügy szakralizálódási processzusba lépésének első jeleire. „– Ah, szegény legendák! [...] – Ha ráfújna az ember egy-egy szép legendára és lefújná róla az arany zománcot, a szent illatot, a titokzatosság füstjét, milyen furcsa, igénytelen valóság maradna az alján” – jelenti ki Wibra Gyuri az erdésznének, s Szmilinszkyné ellenkezése végül csak oda tud konkludálni, hogy „– Hát nem kell ráfújni”. Voltaképpen a beszercei püspök az egyetlen művelt ember, aki teljességgel jóváhagyja a csodát. Az ő ájtatos helybenhagyását – „Deus est omnipotens – azonban nyilvánvalóan az egyházi érdek s nem az érdekmentes ítéletalkotás igénye irányítja. (És akkor még nem is vettük számításba a Mikszáth-szövegek egyházi intézményekkel kapcsolatos megszokott szkepszisét, iróniáját.) A *Szent Péter esernyője* legendájának és csodatörténéseinek nemcsak az igazi legenda (tündérmese, lovagi románc) csodatörténéseihez nincsen köze, de még a hoffmanni, poe-i fantasztikumhoz sem. Nincsen meg benne az igeneknek és a nemeknek az az állandó játékban tartása, az a lebegtető, oszcilláló jelleg, amely a *Diótörő és az egérkirály*, a *Homokember*, *Az arany virágserép s a fekete macska*, *Az Usher-ház vége* szövegeit jellemzi. Az említett elbeszélések, bár különböző kilengésekben, modulációkban, de mindegyre a különös és a valódi fantasztikus között oszcillálnak. A szövegek kétségtelen döntési lehetőséget legvégül sem kínálnak fel (a lánytestvér föltámadása, az Usher-ház összeomlása, a fekete macska titokzatos stigmája, a *Homokember* sok-sok bizarr, félelmes történése lehet is meg nem is természetfölötti), ahol pedig felkínálnak, ott a döntés fantasztikus-csodás javára szól (Stahlbaum Marika és Anselmus diák „képzelgéseit” igaznak bizonyulnak).²⁶ A Mikszáth Kálmán-i komikus románc a csoda fölötti ellenőrző funkcióval fölruházott pozitív-analitikus, immanens világlátás fölényét egyáltalán nem vonja kétségbe. A *Szent Péter esernyőjében* a kulcsos római püspök csak az ironikus-játékos álom keretében jelenhet meg, az imádság, említettem, a gond leöblítésének pszichológiai szükségletét szolgálja. De az ima és az életmentő ernyő mégiscsak összekapcsolódnak, s az ernyő legendásodása teremti meg a lehetőséget Veronka méltó felneveléséhez, s a benne levő utalvány elégetése hozza meg a megszállottságtól szabadulást és az igazi szerelmet Wibra Gyuri számára. A világban talán mégiscsak működik valami titokzatos jóakarát, a gondviselés talán mégis jó útra tereli az emberi törekvéseket, elrendezi az emberi sorsokat – a Mikszáth-mű a nagy románcvágyat a pozitív szkepszis, a profanizáló fölény, az irónia roppant gereblyéjével tünteti el, de a nyom megmarad, sőt a cselekmény előrehaladásával némileg kitetszik, megszilárdul.

A komikus-humoros románc műfaji mutánsainak széles skáláján a szelíd, „vígjátéktípusú” változatok képviselik az egyik szélső pontot, míg a másikon – a műfaji alakulás-, változássor végpontján – azok a művek foglalnak helyet, amelyekben a komikus-humoros szemlélet a magánéleti történéseknél átfogóbb, társadalmi, intézményi, csoportműködési mechanizmusokra terjed ki, a szilárd viszonyítási pont, az ítéleti alap elenyészik, s a komikum részlegesen vagy teljesen az abszurd tartományaiba csap át. (Az első változatot a műfaj „magformájá”-val, Henry Fielding *Joseph Andrews*-ával és *Tom Jones*-ával, a másodikat Nyikolaj Vasziljevics Gogol *Az orr* című elbeszéléssel szemléltethetjük.) A *Szent Péter esernyője*, mint láttuk, igazi, nagyszerű „apollói románc”, a Mikszáth Kálmán-i oeuvre azonban a műfaj teljes spektrumát átfogva érintkezik a radikális, szubverzív „peremmel” is. *A tót atyafiak* kötetben helyet foglaló elbeszélés, *Az aranykisasszony* talán az összes Mikszáth-szöveg közül legteljesebben, legnyilvánvalóbban reprezentálja a komikus abszurdba való átcsapást. A mű a sok évtizedes recepcióban nem túl jól járt: mint kismonográfiájában Eisemann György is utal rá, a rendelkezésre álló olvasásmódok a szöveg jelentékeny érde-

kességéhez nem tudtak hozzáférni, sőt, kifejezetten kuszának, zavarosnak, szentimentális-konvencionálisnak mutatták.²⁷ Az elbeszélés figyelemreméltóságára egészen az 1990-es évek végéig kevés kritikus utalt. Eisemann 1998-as, újító Mikszáth-könyve azonban már paradigmaticus jelentőségű szöveggént kezeli. A kutató *Az aranykisasszonyt* a szövegköziség felől közelíti meg. Úgy látja, hogy a mű kompozíciójának minden rétegét „az elbeszélő hagyomány bizonyos elemeinek ironikus felidézése képezi – ezért akár a meglevő készletből újrakomponált, szembeötlően „barkácsolt” darabnak is nevezhető”, hogy a „fikcióbaoldás mint a közhelyes szüzséelemekkel, intertextusokkal való eltakarása-helyettesítése az „eredeti” tartalmaknak, lépten-nyomon felbukkan a novellában”, és hogy benne „fordulat következik be, éppen a mimetikus intenció ellenében”. A szövegben – Eisemann György így véli – „A szereplőknek [...] nem valamilyen egyedi »tulajdonságuk«, nem a saját »sor-suk«, nem »tényleges« mivoltuk rajzolódik elénk – mindezt más és más szövegek folytonos köréírásai-szupplementumai helyettesítik. Nem a »lényeg« határozott jelentése, hanem a szövegek és műfajok közötti állandó elcsúszás révén beszélhető el a történet, s nyújtja ironikus önreflexióit.”²⁸

Jómagam – mint 1997-ben megjelent, *A jó palócokról* és a *A tót atyafiakról* írott tanulmányomban is kifejtettem – *Az aranykisasszonyt* szintén paradigmaticus jelentőségű műnek tartom. Megközelítését azonban nem a „szövegköziség”, „szövegpárbeszéd”, a „szövegek és műfajok közötti állandó elcsúszás” felől kísérelném meg. Az elbeszélést, mint említettem, a komikus-humoros románc végpontjaként, az abszurdba való átcsapás jelentékeny, illusztratív példajaként fogom fel.

„Uraim, ha a pokolban egyszer az a gondolatjuk támadna az ördögöknek, hogy várost építsenek, az bizonyosan olyan lenne, mint Selmecbánya” – sejtet valamit az említett átcsapásból már a szöveg első mondata is.²⁹ És a bizarr, a groteszk-különös a folytatásban is közelíti (egyre jobban közelíti) azt a minőséget, amit már abszurdnak nevezhetünk. A „rendhagyó” topográfiai viszonyok további részletezése, Csemez Krisztina és Mirkovszki Bohuska groteszk érintkezési lehetőségei (az egyik házból át lehet beszélni a másikba, a két hajlék mégis másfél óra járásra van egymástól) és a bevezetőben felvillantott furcsa, komikus életkép (a szegény, görnyedt asszony háti kosara füstöl: kamasz fia, a Náckó pipázik odabent) tovább fokozza a bizarr hatást.

Még nyilvánvalóbban abszurd a tanári triumvirátus. Luppán lovag, Csutkás tanár úr és Csemez professzor a Mikszáth Kálmán-i mulatságos különcök családjába tartoznak, figurájukat groteszk komikum uralja, de antihősjellegük talán még a Trnowskyakénál, Gregoricsokénál is nyilvánvalóbb. Karakter, egyéniség helyett egy-egy mánia, rögeszme az övék. Csutkás differencia specificája a nebulók odaadása („ők csüggnek rajtam”), Luppáné a Lacika-Eszterke fantazmagória-élethazugság, Csemez Istváné pedig az arany, az aranycsinálás. Életvitelük tettektől, értelmes céloktól, kommunikatív racionalitástól teljességgel mentes, a hiányt pótreflexek, pótszokások (kalabriás, sör, tubákozás) fedik el. Az elbeszélő tettető lelkesedéssel, alakoskodó, részletező, szokásrend-ismertetéssel győzködi az olvasót, hogy a tubákolás terén önálló kapacitás mindhárom férfiú. Luppán eszerint nem viszi a tubákot egészen az orrlukáig; Csutkás ellenkezőleg, egészen teletömi orrníylásait, miközben a szelencét alátartva vigyáz, nehogy a lehulló anyag kárba vesszen; míg Csemez úr a nyelvét nyújtja ki, hogy a fölöslegesen aláhulló szemcséket fölfogja. Az irónia eltéveszthetetlen, az érdektelen ostobaságra koncentrált, ravaszkodó-tettető különbségtétel a nivelláció, a szabad fölcserélhetőség, a karakter- és személyiséghiány vízióját szuggerralja.

A komikus-humoros perspektíva átcsapása az abszurdba, természetesen nemcsak *Az aranykisasszonyra* jellemző. *Az orr* című, zseniális Gogol-elbeszélést fentebb már szóba hoz-

tam, hadd utalok most a XIX. századi orosz író egy másik művére, a *Hogyan veszett össze Ivan Ivanovics Ivan Nyikiforovicsal* című szövegre. A *Mirgorod* kötetben 1835-ben megjelent, már-már kisregény-terjedelmű „novella” látványos analogikus kapcsolatokat, párhuzamokat mutat a Mikszáth-szöveggel. Nyikolaj Vasziljevics Gogol narrátora is buzgó (ál)lelkesedéssel mutatja be figuráit, a szintér ott is isten háta mögötti, célos életheletőség nélküli hely (kókadtt, kisorosz porfészek), s a különös csodabogárból Gogolnál is éppoly természetességgel lesz abszurd figura, mint a magyar elbeszélőnél. Az ukrán-orosz író Ivánjai éppúgy „tulajdonság nélküli” figurák, mint Csemez professzorék, s a gogoli elbeszélő ironikus jellemzési technikája csaknem teljesen hasonló, mint a tubákolás egyediségét fejtegető mikszáthi narrátoré volt. A *Mirgorod* szerzője is a különbözés és az azonosság problematikáját állítja középpontba, így bocsátkozik ironikus játékba. Azzal kezdi, hogy leszögezi az Ivánok közti mélyeséges különbözöséget („Ez a két ritka jó cimpora a nagy barátság ellenére sem hasonlított egymáshoz hajszálnyt sem”), majd két teljes oldalon át halmozza a (látszat)egyediséget igazoló (látszat)differenciákat, néhol még az ellentételezés grammatikájából is csúfot üzve. („Ivan Ivanovics hetenként kétszer borotválkozik, Ivan Nyikiforovics pedig egyszer egy héten [...] Ivan Ivanovics kissé félénk természetű, Ivan Nyikiforovics viszont olyan bő bugyogót hord, hogyha felfújná az ember, az egész udvar elférne benne csűröstül, házastul, mindenestül.”) Az ultima ratio az azonosság-különbözés ügyében itt is a tubákolás terén megnyilvánuló másság. „Ivan Ivanovics – valahányszor megkínálja az embert burnóttal – először mindig végignyálja a szelence tetejét, azután rákoppant ujjával, és ha jó ismerőssel áll szemben, akkor azt mondja: „Szabad megkínálnom önt uram?” Ha pedig nem ismeri az illetőt, akkor azt mondja: „Szabad megkínálnom önt, uram, noha nincs szerencsém ismerni a rangját, keresztnevét és apai nevét?” Ivan Nyikiforovics viszont egyszerűen az ember markába nyomja a dobozt, és csak annyit mond: „Tessék!” – számlálja elő a különbözés végső, illusztratív, perdöntő bizonyítékát a gogoli elbeszélő.³⁰

Az *aranykisasszony*ban ironizálódik-parodizálódik a Mikszáth-románc legépebb, legbelőbb, az erodáló, destrualó komikumtól leginkább távol tartott „magja”: az ifjú pár szerelmi története, az életút zenitjét, legemlékezetesebb pillanatát jelentő leánykérés és az idealizáló gyengédséggel dédelgetett eszmény, a bájos, hajadon leány. A leánykérés kétszeresen is komikummal itatódik át az elbeszélésben. Először a két csodabogár kéri meg Krisztina kezét, de persze ezúttal is csak bezárult, kapcsolatiságra képtelen, rögeszmés-megszállott önmagukat tudják prezentálni, a maguk komikus különösségét tudják átnyújtani a „tettcselekvés” során. „Azt hiszem... Azt gondolom – sőt tüzetesebben elemezve, állítani merem, hogy közel járok a helyes definícióhoz, ha a nő rendeltetésének súlypontját a férjhezmenetel eszméjével hozom szoros és rendszeres, rendszeres és kizárólagos kapcsolatba. Mert minden dolognak szeretet a lelke...” „[...] ő csüggni fog rajtam, ő az enyém leend, ha nekem adod. Az én feleségem leend. S te meg nem tagadhatod őt tőlem, mert szeretem, mert... mert... boldoggá teszem; csüggni fog rajtam”, „– Én azt mondom, hogy jobban tennéd, ha nekem adnád a Krisztina kezét. Oh, mennyire hasonlít szegény megboldogult feleségemhez. Még azt a helyet is megcsókolnám...”³¹ A második leánykérés a románcvilág rendjében teljességgel szokatlan, oda nem illő, rendhagyó, tudniillik nem is leány-, hanem *legénykérés*: Csemez Krisztina tesz vallomást Mirkovszki Miklósnak, elsősorban azért, hogy a két vén csodabogártól megmeneküljön. S a különös „leánykérés”-nek van egy másik, a románcal teljességgel ellentétes fontos vonása is. A fiatalember és leány kapcsolata egyáltalán nem evidens, magabiztos (románc)szerelem, a fiatalok – megkérés ide vagy oda – patetikus konvulziók, mulatságos félreértések, félrebeszélések, dagályos ömlengések között hánykolódnak. Párbeszédszólamaik, e látványos-leleményes stílusparódiák korántsem

az ifjú szerelem mítoszának hitelesítéséhez, sokkal inkább inkább annak ironizálásához, profanizálásához, destrualásához szolgáltának adalékokat.

„– Ne tegyen örültté. Ne nyissa meg előttem az eget csak azért, hogy megvakuljak a fényétől, és hogy aztán bezárja azt előttem”, „– Azt mondani, „szeretlek”, aztán azt mondani, „nem szeretlek”, ez mind tréfa? Az szó csak, s a szó üres levegő csak! De a levegőben méreg lehet, kedves kisasszony [...] hiszen egy szívet megölni, az is csak tréfa”, „Legyen nyugodt. Már én sem epedek önért [...] de nem fogom elhagyni sem. A szerelem halhatatlan! A szerelem nem vész el, mint a letiport hernyó, csak alakot ölt”, „– Nem, nem, Krisztina! Soha, nem... Soha semmit... Meg fogunk halni! Te is, én is. Nem engedem, és ha a mennybolt megszakad, leomlik, sem hagyom [...] Meg fogsz halni [...] ha meg nem mondod azt az embert, akit szeretsz!”³²

A hősszerelmes, Mirkovszki Miklós szenvedélyes aggodalma, féltékenysége annál inkább komikus, mert, mint csakhamar kiderül, Krisztina nem valós, hús-vér formában létező személybe szerelmes. Olyan férfiról álmodik ő, aki „szép legyen, mint Don Alvira a *Fekete nő* című regényben, és olyan vitéz legyen, olyan könnyelmű természetű, mint Athos a *Három testőr*ben, úgy tudjon szeretni, olyan különösen, mint Gaston a *Hét aranyhajszál*ban, aki annyit tudjon, mint Berend Iván a *Fekete gyémántokban*”³³

A kissé habókos románchós az életstratégiához szükséges orientációt más irodalmi szövegek alapján alkotja meg – az ironikus-parodisztikus színezetű történelem nem először és nem is utoljára bukkan föl az európai irodalomban. Don Quijote – mint tudjuk – választásait, döntéseit a románcok, lovagregények tanulságaihoz igazítja. Az első könyv huszonötödik részében a Sierra Morénában magára maradvá őrjöngésre szánja el magát, hiszen egy igazi lovagnak előbb-utóbb úgyis őrjöngenie kell. Azt azonban sokáig fontolgatja, hogy tébolyultan őrjöngjön, fejjel menjen a sziklának, mint Roldán, vagy a szenvedélyroham csendesebb, visszafogottabb módozataival éljen, mint Amadis cselekedte volt. A jelentéget nevezhetjük „szövegköziség”-nek, „szövegek közti párbeszéd”-nek vagy bármilyen másnak, de azt nem kell gondolnunk, hogy e „szövegköziség” olyan irodalmi létmód felfedéséhez ad alapot, amely a „referenciális”, „mimétikus” létmódelképzeléseket majd érvényteleníti. Don Quijote és Csemez Krisztina életstratégia-alkotásai ugyanis, ha más-más mértékben is, de egyaránt a külső szimbolikus rend „távollevőségére”, elmosódására utalnak. Mind a Cervantes-románc, mind *Az aranykisasszony* világában az elbizonytalanodás, problematizálódás uralkodik.

Helyt kap a Mikszáth-műben a hősi románc lelke, legfontosabb része, a hőstett, a próbatétel is. Az „aranykisasszony” kezének elnyeréséhez – a zord atyai akarat ezt kívánja – a lány súlyának megfelelő, roppant darab aranyat kell hozni. A kemény feltétel Mirkovszki Miklóst, a szerelmes ifút nem rendíti meg. „Meghallgattam önt [...] és szaván fogom; én meghozom önnek azt a darab aranyat [...] Nem ma, sem holnap, isten tudja, mikor: de meghozom, vagy – meghalok” – tudatja Csemezzel, hogy a feltételeket elfogadja. A nagyrománc-perspektíva, kurta jelenetben, egy pillanatra úgy látszhat, győzedelmeskedik az irónia fölött. Már-már azt hihetnénk, a helyzet magaslatán álló, nyugodt elszántsággal föllépő fiatalember a komikum szférájából átlép a szilárd, sorssal, próbával szembenéző férfiak nagy irodalmi családjába. De az „átlépés”, pillanatokon belül kiderül, csak játék, imitáció, alakoskodás. Krisztina szavai a férfias nyugalom vállalást ironikus stílusparódiává minősítik vissza. „– Ó, Miklós [...] ez szép, regényes szó volt öntől. Ilyen nagyon szeressen. Úgy érzem most, mintha én is szeretném, én is olyan nagyon szeretném.”³⁴ Az irónia rendje a legteljesebb mértékig visszaállt, s a próbatétel tényleges lefolyása is ennek megfelelően alakul. A leány módszeresen koplal, méri magát a sánta mészárosék mázsáján, hogy az aranygyűjtéshez a maga módján hozzájáruljon, s közben visszavonhatatlanul vénlányosodik.

Miklós elvész valahol Amerikában, és a történet komikus időtlenségbe, groteszk végbe (vagy inkább: vég nélküliségbe) fullad. A végszót – mint a próbatétel-vállalást lezáró harmadik fejezetben – a *Befejezés* végén is Csutkás tanár úr mindenre alkalmazható, mindent „megoldó”, „elrendező”, nagy szentenciája szolgáltatja: „[...] mert csüggnék... igen, igen, csüggnék rajtam”.³⁵

A komikus-humoros románc műfaji mutánsai – újra hangsúlyozzuk – sokféle lehetőségmezőt járnak be, *Az aranykisasszony*, e fergeteges paródia mindenesetre már az írói pálya kezdetén megjeleníti a lehetséges végpontot. A jóval hosszabb, komplexebb, többféle perspektívaelemből összeszőtt *Beszterce ostroma* a tömény abszurditásnak ezt a fokát talán nem éri el. De azért a szelíd, visszafogott alcím (*Egy külön ember története*) nagyon is félrevezető. Az 1894-es komikus románc szubverzív energiái igen erősek, intenzívek. E szubverzivitás kitapogatóját alighanem olyan fogalmakon keresztül kísérlehetjük meg, mint az *identitás- és szerephiány*, az *identitáskeveredés* és *szerepkeresés*, a *rituálékreációk*, *rituálépróbák*, a *kulissza*, a *maszk* és a *jelmez*, a *színbáz* vagy még inkább *színbázasdi*. E problematizáló, elégtelenségre és megelégtelenségre utaló terminuscsoport az általános hiányt tapogatója körbe, amely a *Beszterce ostromában* az ember és az embert körülvevő szimbolikus rend viszonyát meghatározza. Mert Pongrácz középkorias szerepjátékai, hadi performancái, szertartás- és rituálérendje, egész „elcsúszott identitása” természetesen a jelenidőrend érvénytelenségére utal. Jókai, láttuk, jelentékeny – és eredményes – kísérleteket tett, hogy egy működő, érvényes szimbolikus rendet, hiteles jel- és gesztusrendszert kinyerjen a méltatlan, instrumentális ceremóniák, sztereotípiák világából. Az 1894-es műben a jelenhez kapcsolt, énazonosság-teremtő, érvényesen interperszonális jelrendszer mint lehetőség föl sem merül. A „középkor-Nakonxipán” egy ideig, úgy-ahogy, működik, de színházszimbolika e részben is a *színbázasdi*, a komikus-álságos performance értelmét nyeri el, és nyugtalanítóan előtérbe kerül. Pozsonyban megbukik egy színtársulat, s a várnagy a vitézi darabok kosztümjeit megvásárolja, hogy a hadi ruhatár szaporodjék. Estella napjában legalább háromszor cserél jelmezt és identitást. A délelőtti hadgyakorlaton rövid ruhában, csinos patrontáskával markotányosnőként sűrű-forog, az ebédlőbe középkori városszönyként, brokátselyem-ruhában nyit be, ebéd után pedig trikóban, kurta túll szoknyában végzi nyaktörő trapézmutatványait. Mint a műben csaknem mindenki, a vörhenyes hajú asszony is született színésznő. Pongrácz előtt azt a szerepet játssza, hogy szerelmes bele, hogy örjög utána. Ha a gróf kikocsizik a szomszéd kisasszonyok látogatására „[...] Estella a kellő pillanatban odaugrott és a négy prüszkölő ló elé vetette magát, szétszórt hajjal, a szenvedélytől égő arccal kiáltva:

– Csak az én holttestemen keresztül megy ön oda!”³⁶

Egy másik jelenetben hosszú uszályos, malachit gombocskákkal kirakott fekete bársonyruhába öltözik, a helyzet magaslatára érve a grófra veti magát, s Pongrácz nyakát átkarolva felkiált: „– István, te szeretsz engem!”³⁷ Az ifjabb Behenczy szintén „kész színész”. Pongráczhoz érkezve színészi pózba vágja magát, majd búnbánóan horgasztja le a fejét, és könnyeket szivárogtat a szeméből.³⁸ De hát volt kitől tanulnia a színészmesterséget. Apja, az öreg Behenczy báró a harangeladás hírére olyan álpátosszal teli komédiát rögtönöz, mint a pinty.

„– Alávaló korecs fajzat! – kiáltá rikácsolva, az öklével rohanván a fiúnak, ki az ajtó felé hátrált. – Hát volna lelked elpocsékolni a szent harangot, mely ősatyáidat elsíratta? Nem! Soha, soha! Takarodj ki a házból, elfajzott utód. Sohasem akarlak látni többé. Én kikergetlek innen és megátkozlak”³⁹

Színész Pongrácz lengyele, Pruzsinszky Szaniszló is, még hozzá hivatásos színész. Lengyeffy húsz évvel ezelőtt Pataky József társulatánál még Tarcsay László néven ismerte,

amint az a Vág melletti fogadás előkészítésekor kiderül. A gróf udvarában Pruzsinszky persze a lengyel bujdosó szerepét játssza, szorgalmasan búsong hazája sorsán, és borral teli serlegek mellett anekdotákkal szórakoztatja a várurat. Ha alkalom van rá, szemeit az égnek fordítja, és elragadtatott fölkiáltással (Ó, te nemes lélek!) dicsórti gazdáját. Kitar amellett, hogy a gróf betegségét az utolsó pillanatig titkolni kell, annyi pénzt sajtolt ki belőle, amennyit csak lehet, és mikor már a dolgok nagyon rosszul állnak, még egy utolsó eret vág rajta. A zafirokkal, rubintokkal kirakott menteláncot elkunyerálja, s végleg kereket old. (Szökése másokban is a vég érzetét kelti. „Hogy ím Pruzsinszky odább állt, nagy bolhát eresztett a többiek fejébe. Hm, a patkány menekül. A lengyelnek esze van, és orra van. A lengyel megérzi a veszedelmet, mint a béka az esőt.”)

A középkor-rituálé, a hadijátékvilág, ismétlem, így-úgy működik egy ideig, de egy ponton, a *Don Quijote* elolvasásával összefüggésben összeomlik. Pongrácz az éjszakai felolvasás során a heroikus-komikus románc hősének hasonlíthatatlanul bátrabb, valóban „életre-halálra” menő „szerepjátékait” végigkísérve ébred rá, hogy hadgyakorlatainak, szertartás-rituáléinak nincsen tétjük, hogy voltaképpen nem többek súlytalan játéknál. Ne feledjük, a gróf a Cervantes-művel való megismerkedés után kétségbeesik, és dührohamot kap. Az éjszakai felolvasást követő reggelen metafizikai színezetű lázadásként az „almacsecsemőket” mérszárolja,⁴⁰ sebbel-lobbal felmondja a honvédpárancsnokkal tervezett gyakorlatot, és az öngyilkosság gondolatával foglalkozik. A Beszterce elleni nagy felbuzdulás-felvonulás – egy pillanatra úgy tetszik – új, méltóbb helyzetet teremt, hiszen ezúttal „élesbe megy a játék”. Mihamar kiderül azonban, hogy a hadi próbatétel lehetősége csak Pongrácz illúziója, hiszen az ügyes rokon csel eleve leszereli, semlegesíti, veszély és tét nélkülivé teszi a „hadjáratot”. Sőt, a színházadsi igazából csak most indul be. A *Beszterce ostroma* innentől egy ideig teljességgel a *Don Quijote* második része analógiájára szerveződik: a centrumba a „bolond” iránti tapintat, a rögeszme kiszolgálása kerül. A Pongráczot környező szereplőkör a látszatteremtés jegyében működik, olyan helyzet előállításán buzgólkodik, amelyben az „őrült” rögeszmék kielégülnek, tápot nyerne, az „élethazugság” fenn tud maradni. A sajtószertű színház a Vág melletti fogadás parodisztikus nagyjelenetében kulminál. A szcena a Mikszáth-oeuvre egyik legsziporkázóbb, legszellemesebb komikai leleménye. Minden és mindenki nevéssé válik benne. A rászédett Pongrácz gróf szíve tombol a diadalérzéstől, boldog elégedettséggel éli ki magát a fogadás ceremonialis részleteinek rendezgetésében. A besztercei küldöttséget alakító csepűragók méltósággesztusokat puffogatnak, patetikus jambusokban beszélnek-szónokolnak, és Petőfi-vershez biggyesztenek aktualizáló, Pongrácz István magasztalására szolgáló prózai toldalékfarkincát. „Lement a nap. De csillagok / Nem jöttek. Sötét az ég. / Közel, távolban semmi fény nincs, / Csak mécsvilágom s honszerlemem ég. / Szép csillag a honszeretet, / Gyönyörűségesen ragyog. / Szegény hazám, szegény hazám te, / Neked kevés van olyan csillagod..., mint gróf Pongrácz István úr öméltsága, akit az úristen az emberi kor legvégső határáig éltesen!” A szerződés megpecsételésére szolgáló rituálékellékek, a víz, a fű és a besztercei föld a nagy honfoglalás-mítoszt parodizálják. A füvet a győztes vezér lovacsakája megelégedetten majszolja, ropogatja, a földet Pongrácz a földre szórja, és a legyőzetés jeléül lábával megtapossa, a rossz, poshadt vízzel éppen csak megnedvesíti a száját. (Lengeffy, a színésztrupp igazgatója rémült tekintetet vet rá, minden hajszála az égnek mered. Az ezüst kancsó ugyanis kölcsönként teáskanna, nagy baj lenne, ha a gróf hadizsákmányként magával akarná vinni.) A győzelmi lakoma során Makovnyik új Kinizsi Pálként két oldalszalonnával táncol, a szíveket úgy emelgeti a győzelmi mámor, „mint fazékfödőket a gőz”.⁴¹

A „színházadsi” a harmadik rész második felében és a negyedik, utolsó fejezet jó részében háttérbe szorul. A grófban a szerepjáték iránti vágy alábbhagy, egzisztenciáját az

Apolkához való ragaszkodás nyugózi le. A leány „hütlenségét” megtapasztalva azután elméje valósággal bomlani kezd. Pongrácz hallucinációi és víziói talán az egész Mikszáth-életmű legkomorabb, szorongást sugárzó, a létezés elrontottságát sugalló passzusai. A metafizikai szorongásérzetet egyetemes jelképek: kígyó, ördög, Isten, nap, hold, csillagok közvetítik. A gróf úgy hiszi, hogy egy kígyó él benne, az ördög közellététől retteg, Istennel kártyázik, a hold helyett a nap ellopására biztat, az elkövetkező örök éjre készül.⁴² A „színházasdi” már csak a halálra készülés (öltözködés, koporsókészítés, agónia) komor, melodramatikus pompájában tér vissza. A műben azonban nem a melodramáé az utolsó szó. A *Beszterce ostromában* megszokott komikus performance már a halottas jelenet végén újra visszatér.

„Csak Lengeffy nézte Nedec mozdulatlan urát közömbösen, ily szavakat ejtvén:

– Ó, mily rettentő a halál keze,

Mylordok, ladyk ím okuljatok,

E por még tegnap parancsolt...

Mylordok és ladyk nem lévén jelen, hogy okulhattak volna, csak Estella tette a következő észrevételt:

– Jó, jó, de mi lesz most már énvelem?”⁴³ ❀

J E G Y Z E T E K

- 1 MIKSZÁTH Kálmán: Szent Péter esernyője. *M. K. összes művei*, 7. kötet. S. a. r. Bisztray Gyula. Bp., 1957, Akadémiai Kiadó, 9.
- 2 „Hamar kösd be, Anka, egy szalvétába a sonkát. Te pedig szaladj, Zsuzska, a kalácsért! De hátha nincsen késők? Hozzatok hamar egy szarvasnyelű kést! Ne készítsünk a saroglyába egy kis aszalt gyümölcsöt? Jó lesz rágogatni, lelkem, útközben, kivált az idegen asszonyságnak. Hát egy csipetnyi lekvárt ne tegyek egy bőgrikébe? De bizony teszek.” MIKSZÁTH: i. m. 158.
- 3 I. m. 45.
- 4 I. m. 148.
- 5 Schöpflin Aladár 1941-ben megjelent monográfiája szerint a vetkező Veronika és a macska rajza olyan bájos, érzéki varázssal teli jelenet, hogy hozzá fogható gyöngéd és erotikus kép nincs is több a magyar irodalomban. „Soha máskor ennyire költő nem volt Mikszáth, és soha így nem árulta el az öregség felé haladó férfi öntudatlan érzékiségét” – írja az irodalomtörténész-kritikus. SCHÖPFLIN Aladár: *Mikszáth Kálmán*. Bp., é. n. (1941). Franklin társulat kiadása.
- 6 I. m. 131.
- 7 I. m. 8.
- 8 I. m. 14.
- 9 I. m. 29–30.
- 10 I. m. 91.
- 11 I. m. 14.
- 12 A bábászéki elsőbbségtanúsításhoz kapcsolódó elbeszélő iróniát még inkább megértjük, ha szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy a Mikszáth Kálmán-i szövegekben Deák Ferenc az „etalon”, a létező legnagyobb tekintély, az egyetlen státusférfi, akin az irónia éle kicsorbult, akihez nem társul semminemű komikus fogatékosság.
- 13 A vörös haj problematikusságának motívumát a XVIII–XIX. századi európai irodalom számos művéből jól ismerjük. A szőkéhez (világosbarnához) képest különös-különleges hajszínt hol a művekben megjelenő közönség, hol a narrátor, hol mindkettő értelmezi deviáns, veszélyes attribútumként. A szelíd, házias angolszász nőideált reprezentáló szőkéből és az aktív-szubverzív-deviáns – az útból végül eltakarítandó – vörösből (feketéből) összerakott női kettős Scott és Cooper románciban úgyszólván állandó motívum. Az *Ivanhoe*-ban

a vörös (zsidó) Rebecca, a *The Spyban* (*A kémben*, Scott első nagy sikerű románcában) a szintén vörös Isabella áll szemben a lenszőke Lady Rowenával, illetve az aranyhajú Frances-szel. A vörös haj deviáns, veszeljes stigmaként értelmezése Mikszáth elbeszélőművészetében is gyakori. „[...] mert a veres haj... hej, az a veres haj...” – lamentál Pillér Mihályné a szelíd Tímár Zsófinak a szép molnárnéra, Vér Klárára utalva *A bágyi csoda* című – *A jó palócok*-ciklusba tartozó – elbeszélésben. „Verje meg hát az Isten azt a csillogó veres hajadat, mely a nyugalmat megint elsöpörte” – fakad ki nekikeseredve a Kláráért veszkődő Gélyi János ugyanebben a szövegben.

14 MIKSZÁTH: i. m. 38.

15 I. m. 73.

16 I. m. 40.

17 I. m. 87–88.

18 I. m. 86.

19 I. m. 157–158.

20 SCHÖPFLIN Aladár: *Mikszáth Kálmán*. Bp., én. (1941), 86, 82.

21 MIKSZÁTH: i. m. 41.

22 I. m. 22.

23 Az imádsághoz játékos-ironikus elbeszélői attitűdöt társító felfogásom szöges ellentétben áll Tahin Szabolcs vélekedésével. Az „élőbeszédszerűség” Mikszáth prózájában című, a *Tiszatáj* 2003-as, novemberi számában megjelent tanulmány írója a *Szent Péter esernyőjéből* két különböző identitású elbeszélői hangot hall ki. Az első, *Az esernyő és Szent Péter* című alfejezetet (más, az előzőnek ellentmondó kijelölésben: az egész glogovai életkör) narrátori hangját „legendásító” hajlamúnak, kétely és bizonytalankodás nélküli kereszténynek nevezi, az általam jelzett ironiát egyáltalán nem érzékeli. „Az első helyen említett elbeszélő közli magáról, hogy keresztény hívő, ezzel kijelölve azt az ideológiai nézőpontot, amelyből az esernyővel történeteket értelmezi” – szögezi le (*Tiszatáj*, 2003/11, 60).

A főszöveg idézetei: Mikszáth: i. m. 17, 23.

24 I. m. 24.

25 I. m. 33.

26 A különös és a fantasztikus fogalmait nagyjában-egészében a Tzvetan Todorov fogalomértelmezésének megfelelően használom.

27 „A humora az első novellában *Az arany kisasszonyban* még sokszor akartnak érzik, az alakokat kellenél jobban körülvevvel, s a hang nem egyezik egészen a novella melancholikus befejezésével [...] A kártyázgató és sörözgető három selmeci öregúr mind külön, az egyik az aranykultuszával, a másik a képzelte házassági tragédiájával, a harmadik a dicsekvésével [...] Különöség Csemez tanár úrnak az a képtelen gondolata, hogy a lányát csak ahhoz adja feleségül, aki akkora aranyat hoz neki, mint a lány súlya. Olyan különös ez, amely már mánia, s ezen csúszik el az elbeszélés humora; ami mánia, az már nem lehet humoros [...] Az elbeszélés hangja azonban még sokszor mutat, különösen a párbeszédekből hallani ki hamis hangokat, holott Mikszáth később mestere lett az élőbeszédet idéző, közvetlen beszélgetésnek” – jelenít meg Schöpflin Aladár alig egyoldalas ismertetőjében alapvető kételyeket, fenntartásokat *Az aranykisasszonnyal* kapcsolatban, s fanyalgása már csak azért is szembevetendő, mert *A tót atyafiak* másik két elbeszélésétől egyáltalán nem tagadja meg az elismerő szavakat. „A mikszáthi hang, mintha kinyílt volna valami a torkában, már egészen tiszta és élő a következő két novellában, *A fekete foltban* és a *Lapaj, a bíres dudásban*” – vezeti be a művek értelmezését közvetlenül *Az arany kisasszonyról* írottak után. „Már említettük *A tót atyafiak* első darabjának, *Az arany kisasszonnyal* szerkezeti lazaságát és párbeszédeinek papiroshangját” – tér vissza később monográfiája ötödik fejezetében egy mondat erejéig a műhöz, és ismétli meg újfenntartásait. SCHÖPFLIN Aladár: i. m. 11–12, 43.

28 EISEMANN György. *Mikszáth Kálmán*. Bp., 1998, 13, 16.

29 MIKSZÁTH Kálmán. *A tót atyafiak. A jó palócok. Mikszáth Kálmán összes művei*, 32. kötet. S. a. r. Bisztray Gyula. Bp., 1968, 7.

- 30 Nyikolaj Vasziljevics GOGOL, *Művei*. Első kötet. Bp., 1971, Európa Könyvkiadó, 484, 486.
- 31 MIKSZÁTH: i. m. 18, 20.
- 32 I. m. 24, 25.
- 33 I. m. 26.
- 34 I. m. 32.
- 35 I. m. 37. *Az aranykisasszony* komikus-ironikus, rögeszme-kinyilvánítással záró utóhangja egyébként nem egyedi jelenség Mikszáth életművében. *A Sipsirica* epilógusában Mliniczky Pál, a tót földesúr a rá jellemző rögeszmével-szentenciával, a Jahodovska anyaságát dicsérő, lelkesült felkiáltással zárja a művet. „Az anyja? A Jahodovska? Hiszen imádja, hiszen reszket érte. Milyen anya? Remek egy anya! Több, egy szent.”
- 36 MIKSZÁTH Kálmán. *Beszterce ostroma*. *Mikszáth Kálmán összes művei*, 6. kötet. S. a. r. Bisztray Gyula. Bp., 1957, 16.
- 37 I. m. 36.
- 38 I. m. 25, 26.
- 39 I. m. 24.
- 40 „Reggel búskomoran szedte fel magára a ruháit, s kiment a várkertbe. A tavasz üde pompája ragyogott füviken, fákon. Éppen akkor nyíltak az almafák, halaványpiros virággal beborított gallyaik csendesen ringatóztak a reggeli szélben. István gróf nekiesett a kis asszonyitest színű virágoknak, tépdelte, lázasan, szorgalmasan, mint ahogy a hernyókat szokás leszedni.
Egyszer csak ott termett Estella a háta mögött markotányos ruhában s gyöngéden, nyájasan megszólítá:
– Mit csinál ön?
István gróf összereszt, aztán dúlt arccal felelte:
– Azt, amit Heródes. Ölöm ezeket az almacsecsemőket. Birkózom az Istennel! Aki valamit elront, az az Istennel száll perbe”
E lázadás előképe a *Nemzetes uraimékban* lelhető fel.
- 41 I. m. 107.
- 42 A szorongások, lázongások metafizikai természetére Pongrácz egyik legutolsó gesztusával, a halotti szentségek elhárításával is utal. „– Nem szükséges, nincs semmi bűnöm. Amit én kívántam Istentől, abból ő nem teljesített semmit, amit ő kívánt tőlem, azt én mind teljesítettem” – mondja.
- 43 MIKSZÁTH: *Beszterce ostroma*. 180.